

Sven Anders Söderpalm

INDUSTRIN OCH SAMLINGSREGERINGEN*

Rent parlamentariskt och numerärt finns det ingen intressegrupp, som förlorat mer på demokratiseringen än näringslivet och industrin. Genom förstakammarreformen 1919 sjönk antalet storföretagare i riksdagen från ungefär 50 till 30, 1937 var siffran nere i 18, de flesta högermän, och senare har det skett en ytterligare tillbakagång. I dag har inte heller moderaterna mer än enstaka representanter för gruppen; företagen vill ofta inte själva kandidera och anför därvid tidsbrist och andra skäl.

Men de har istället hävdat sina politiska intressen med mer kvalitativa medel och metoder, och här spelar näringslivets organisationsväsen en viktig roll. Det är rikt förgrenat och omfattar även mindre kända sammanslutningar med uppgift att påverka partier, myndigheter och opinion. Forskningen har försummat området, och det finns skäl att med några exempel visa, hur speciellt industrin under livlig inre debatt om taktik och strategi funnit nya vägar att försvara den kapitalistiska ordningen.

1

På 20-talet behövde industrin inte känna sig alarmerad. Liberalismen upplevde en sista glanstid som bestämmande samhällsprogram. Socialdemokraterna var fortfarande ett industriarbetarparti med snäva konsument- och frihandelssynpunkter. De hade svårt att vinna terräng på landsbygden och underlättade ofrivilligt det politiska samarbetet mellan jordbruk och industri. Bondeförbundet höll sig fortfarande tätt till högern, där Arvid Lindman fick industrin att hjälpa de krisdrabbade jordbrukarna och finansiera det borgerliga valarbetet; från 1928 fanns

* Bortsett från några få noter och mindre ändringar är uppsatsen identisk med ett föredrag över samma ämne, som författaren den 1 februari 1973 höll i Historiska föreningen i Lund. Källhänvisningarna är sparsamma och framställningen grovt översiktlig, men de forskningar den bygger på kommer snart att närmare dokumenteras i ett arbete om den s.k. Direktörsklubben.

det en industriell valfond, ur vilken även bondeförbundet och liberaler och frisinnade erhöll anslag i proportion till mandatunderlaget. Högern dominerade stort bland riksdagens storföretagare, och av näringsorganisationerna var särskilt SAF nära lierad med partiet genom Hjalmar von Sydow, som satt i första kammaren och bland annat starkt inspirerat det konservativa kravet på arbetsfredslagstiftning. Industrin åtnjöt mot slutet av perioden goda konjunkturer, det gav den en betydande prestige och 1928 invaldes ett par kända industrimän i riksdagen, men det var aldrig fråga om någon större aktion från näringslivet som sådant. Därtill var det borgerliga övertaget alltför markant.

Men i början av 30-talet ställdes industrin både parlamentariskt och intressepolitiskt inför en helt nya situation. Depressionen kom även tjänstemän och bönder att ifrågasätta det liberala systemet och skaffa sig nya och starkare organisationer. Organisations-Sverige tog definitiv form. Den borgerliga fronten luckrades upp. Bondeförbundet ingick krisuppgörelsen, och socialdemokraterna kunde stanna vid makten och planera för en konjunktur- och arbetslöshetspolitik, som mer varaktigt skulle trygga sysselsättningen genom strukturreformer i näringsliv och samhällsekonomi. Planhushållningsdebatten tog sin början.

Industri- och arbetsgivarfolk deltog i debatten och utformningen av de välkända borgerliga argumenten: statsingripandena skulle leda till byråkratism, ineffektivitet och allmän ofrihet, välståndet och demokratin äventyras. Men hur skulle de centrala organisationerna ställa sig? Det var en sak att enskilda medlemmar framträdde som riksdagsmän och debattörer, en annan att politisera själva organisationsarbetet. Man var i allmänhet överens om att förstärka och aktivera organisationerna. Men skulle tyngdpunkten läggas på upplysning och propaganda eller vetenskapligt utredningsarbete? Hur skulle man förhålla sig till regering, opposition och konkurrerande intressegrupper? Skulle man godta systemet med fria organisationer eller bekämpa den nya klass- och intressepolitiken genom att liera sig med kraven på en vittgående organisations- och tredjemanslagstiftning?

Här bröt sig åsikterna, varvid den mer opolitiska linjen framgångsrikt företrädde av den nye direktören i SAF Gustaf Söderlund. Med stöd i erfarenheterna från Saltsjöbadsförhandlingarna hävdade denne, att industrin bäst undgick statsingripanden genom att konsekvent hålla isär organisationsarbete och partipolitik. Söderlund, som räknade med ett långvarigt socialdemokratiskt maktinnehav, uppfattade organisationerna som motvikter till regering och riksdag, genom vilka man även på andra områden än arbetsmarknaden fick möjlighet att ersätta tvång och lagstiftning med fria överenskommelser, intressesamverkan och saklig debatt. Det var en klart genomtänkt liberalistisk ståndpunkt. Söderlund var själv högerman, bland annat f.d. finansborgarråd i Stockholm, men bröt som arbetsgivar-general med von Sydows principer. Han avböjde alla erbjudanden om partipolitiska uppdrag och gick 1935 öppet emot högern och folkpartiet i tredjemansfrågan genom att inför fackföreningspublik hävda, att det var lyckligast ”om parterna

på arbetsmarknaden principiellt inriktar sig på att ordna sina mellanhavanden själva . . . Man må icke tro att någon av parterna i längden kan få åtnjuta statens skydd och hjälp för sina intressen och likväl behålla sin frihet på andra områden". Följande år inledde SAF och LO arbetsfredsförhandlingarna.

Det var en utveckling i strid med det borgerliga tänkandet, som det ännu kort före kriget kom till uttryck i partimotioner med krav på lagstiftning och skydd mot vad Gösta Bagge betecknade som "otyglad korporatism". Men högerledaren hade underhand modifierat sin hållning och var fullt införstådd med gränsdragningen mellan partiet och näringsorganisationerna. Sålunda avskaffade högern 1936 den omstridda byrån för närings- och arbetsfrihet, en åtgärd som vidtogs på initiativ av en annan känd arbetsgivarfunktionär, riksdagsmannen och direktören i Järnbruksförbundet Karl Wistrand.

Men näringslivet var som framgått splittrat i synen på organisationernas politiska roll och förhållande till de borgerliga partierna. Bland medlemmarna fanns det också anhängare av en mer militant linje, och hit hörde framför allt storföretagen inom verkstadsindustrin och deras speciella samarbetsorgan den s.k. Direktörsklubben eller TBF, uttytt The Big Five. Denna existerade åren 1933—52 och bestod ursprungligen av cheferna för Asea, Electrolux, L M Ericsson, Separator och SKF; 1941 tillkom AGA. Det var en mycket inflytelserik påtryckningsgrupp, väl organiserad och ett centrum för de liberala krafterna.

Medlemmarna hade starkt sammanfallande intressen. Företagen hörde till landets största och mest expansiva, de var alla tekniskt avancerade, kapitalstarka och exportinriktade och gick överhuvudtaget i spetsen för den industriella utvecklingen; det var deras moderniserings- och konsolideringsarbete som bäddat för tjugotalskonjunkturen och bidrog till att Sverige så snabbt red ut depressionen. Störst var SKF-koncernen, som med 13 fabriker och 42 dotterbolag 1934 hade 19.500 anställda, redovisade en nettovinst på 16 miljoner och stod för 16,5 % av den svenska verkstadsexporten; 85 % av företagets tillverkning exporterades.

Ordförande i Direktörsklubben var till 1943 Aseas styrelseordförande Sigfrid Edström, men i övrigt representerades bolagen av sina vd och vice vd, bland vilka märktes Arthur Lindén i Asea, Gustaf Sahlin, Electrolux, Hans Holm, L M Ericsson, och Björn Prytz och Uno Forsberg från SKF. Föreningen hade regelbundna sammanträden, förde utförliga protokoll över sina diskussioner och anställde 1935 kommerserådet Sven Erik Österberg som sekreterare och ombudsman.¹ Den framträdde inte officiellt men aviserade viktigare instanser om samarbetet och kunde på grund av medlemmarnas höga status lätt etablera kontakt med myndigheter, utredningar, partier och andra organisationer. Gruppen inbjöd ofta utom-

¹ Direktörsklubbens arkiv omfattar utom protokollen ett stort antal bilagor och kompletteras på flera punkter av material i Edströms samling: brev, dagböcker och en obantad version av den av K. A. Bratt redigerade självbiografin J. Sigfrid Edström — en levnadsteckning; i den tryckta biografien (1, s. 317 f) omnämns föreningen mycket kort.

stående ämbetsmän, företagare och politiker till sina sammanträden eller särskilda konferenser, samtidigt som flertalet medlemmar själva var verksamma på centrala poster i parti- och organisationslivet. Prytz och Österberg, som varit konsultativt statsråd i den andra ekmanska ministären, satt bägge i folkpartiets ledning, och i förhållande till de centrala näringsorganisationerna hade föreningen karaktären av ett bättre underutskott. I mitten av trettitalet var exempelvis Edström och Prytz ordförande i SAF respektive Exportföreningen, Edström, Holm och Lindén styrelseledamöter både i Industriförbundet och Exportföreningen och Forsberg medlem av den förras arbetsutskott.

Föreningen hade bildats som en följd av exportsvårigheterna i samband med världsdepressionen och den tilltagande ekonomiska nationalismen, och de första sammanträdena dominerades av frågor om tullar, valutor och beskattning. Men den skulle snart intressera sig även för inrikespolitiken. Exportindustrin var inte bara en självklar motståndare till den nya krispolitiken, som belastade exporten både genom jordbruksstödet och arbetslöshetsåtgärderna. Den var överhuvudtaget skarpt kritisk mot alla former av statligt inflytande och reglering, och mot denna bakgrund började Direktörsklubben från 1934 pröva olika vägar att öka industrins politiska inflytande.

Man försökte tillsammans med högern få in fler industrimän i riksdagen och krävde beaktande av sina intressen, när man överlämnade bidragen till oppositionspartiernas valrörelse. Men den mer organiserade politiska verksamheten inleddes med anställandet av den nye sekreteraren. Inför det avgörande andrakammarvalet 1936 försökte föreningen animera högern och folkpartiet till offensiv och samverkan kring ett principprogram, som syftade till "den enskilda äganderättens skyddande, frihet att arbeta, skydd mot organisationstvång och organisationsövergrepp, statsverksamhetens begränsning, den enskilda företagsamhetens befrämjande och en sund finanshushållning i stat och kommun". Partierna föreslogs motionera i riksdagen om konstitutionella garantier för "den demokratiska medborgarfriheten" och driva en systematisk valkampanj på samma tema. Österberg skrev ett motionsutkast, och bland föreningen närstående krafter som på förhand läst och godkänt det märktes Jacob och Marcus (d.ä.) Wallenberg. Men partiledarna avvisade programmet som alltför principiellt. Långt in i det borgerliga lägret hade man börjat ifrågasätta de gammalliberala besvärjelsepunkterna. Valet artade sig framför allt till en kamp om landsbygdsväljarna, om bönder och lantarbetare. Bondeförbundet ville av hänsyn till RLF och jordbrukskooperationen inte ha någon mer vittgående organisationslagstiftning, och det skapade svårigheter särskilt för högern, där ledningen pressades både av föreningsbönderna och Söderlunds nya noninterventionspolitik i arbetsmarknadsfrågorna.²

² Konferensen med partiledarna — Bagge, Ivar Anderson, Rasjön och Felix Hamrin — ägde rum 20/12 1935 under Prytz ordförandeskap; Edström som normalt uppehöll kontakten med SAF befann sig hela hösten och vintern på jordenruntresa med en handelsdelegation.

Efter valet återkom Direktörsklubben genom att i SAF och Industriförbundet lägga fram det förslag om industriell utredningsverksamhet, som 1938 resulterade i skapandet av Industrins utredningsinstitut. Detta har som bekant vetenskaplig inriktning, men Direktörsklubben tänkte sig en verksamhet med uttalat politiska och propagandistiska syften och hade för ändamålet startat en särskild förening för upplysnings- och utredningsarbete om industriella förhållanden, FUIF, som föreslogs uppgå i institutet.³ På den punkten uppstod segslitna motsättningar, som avgjordes då Söderlund ställde ultimatum och drog en absolut gräns mellan utredningsarbete och partipolitik:

”Om industrin lägger sig till med partipolitisk propaganda, som inte kan undgå att här och var bli inobjektiv, förespeglade, hållningslös och bedräglig, så riskerar den att förlora även det inflytande, som objektiv bevisföring dock alltid besitter i ett demokratiskt samhälle. Den nya utredningsbyrån bör icke ta på sig en sådan risk. Vill företagarna stödja partipolitisk verksamhet och propaganda, må de göra det i andra former och lämna åt de partipolitiska organisationerna att bedriva arbetet. Här går alltså enligt min mening gränsen för den nya byråns verksamhet. Detta bör klargöras för byråns blivande chef, och det bör ankomma på byråns styrelse att vaka över att verksamheten icke flyter ut på de områden, som tillkommer de partipolitiska instanserna. Att riktningen bör vara industrins intressen, så som företagen i stort ser dem, är en given sak, men argumentationen måste vara saklig och dess underlag pålitligt, om det avsedda inflytandet skall kunna tillkomma utredningsbyrån. Den måste ha frihet att hävda sina utredningsresultat och sina åsikter, hur de än korresponderar med de politiska partiernas ståndpunkter.”⁴

Direktörsklubben fick uppge sina planer och chef för institutet blev Ivar Anderson, trots att Edström föreslog andra namn. Anderson var expert på skatter och planhushållning, men Edström insåg, att han som ledande parlamentariker och högerman lutade åt Söderlunds syn på organisationerna och partipolitiken. Institutet startade i blygsam skala men blev snart en politisk tillgång genom att systematiskt ta upp ämnen, där man kunde vänta statliga initiativ och utredningar. När dessa tillsattes var industrin redan försedd med material och experter, som högern och regeringen ofta tacksamt utnyttjade. Frågan om industrins politiska inflytande via utredningsväsendet framstår som en betydande historisk forskningsuppgift.

Att Direktörsklubben var speciellt militant framgick också, när industrin från hösten 1938 förberedde de näringspolitiska förhandlingar med regeringen, som Wigforss då tog initiativet till; socialdemokraterna ville som redan framgått trygga sysselsättningen och fortsatta reformer och löneökningar genom ett planmässigare utnyttjande av de industriella produktionsresurserna, och mot slutet av trettitalet stod det allt klarare, att detta under överskådlig tid bara kunde ske i

³ FUIF:s arkiv förvaras tillsammans med Direktörsklubbens, RA.

⁴ Industrif. a.u. prot. bil. 4. 17/2 -38.

samförstånd med industrin. Inom näringslivet var man också överens om att inte tillåta några som helst statliga ingripanden och om att bara förhandla genom sina centrala organisationer. Men Direktörsklubben hade helst sett att man förhandlat ur en absolut styrkeposition, och när föreningen genom Österberg var med och utformade ett för organisationerna⁵ gemensamt råd och förhandlingsorgan — Näringslivets råd — ville den permanenta det och ge det större befogenheter till initiativ i kampen mot planhushållningstendenserna än som beslöts. Österberg till och med ifrågasatte, om inte industrin för framtiden borde kräva, att samverkan med staten blev ”ömsesidig över hela linjen” genom konstitutionella garantier för medavgörande i alla frågor, som berörde den industriella produktionen; man kunde som en motsvarighet till jordbruksutskottet tänka sig ett riksdagsutskott för industri- och näringsfrågor, ett näringspolitiskt råd med befogenheter liknande lagrådets eller en sådan reform av första kammaren, att ”den — — — bleve en verklig representation för erfarenhet och sakkunskap bl.a. på det ekonomiska området”. Österberg hade sympatier för den korporativa representationsidén.

I juni 1939 hölls tre förberedande konferenser mellan regeringen och näringslivet, varvid Direktörsklubben var representerat både i rådet och bland de nio egentliga förhandlingarna; bland dessa märktes ordföranden och vice ordföranden i Industriförbundet Fredrik Göransson och Uno Forsberg, direktören för samma förbund Vilhelm Lundvik, Martin Waldenström, Grängesberg, Torsten Hèrnod, som var chef för Cellulosabolaget och ordförande i Exportföreningen, Gustaf Söderlund och Harald Nordenson i Stockholms handelskammare.

Längre kom man inte. Två månader senare avbröt kriget förhandlingarna, och parterna fick istället inrikta sig på de akuta försörjningspolitiska uppgifterna. Men också här uppkom frågan om samverkan mellan stat och näringsliv, och denna gång var det industrin som pressade på. Storföretagarna hade inte bara direkta ekonomiska intressen att bevaka. När kriget kom hade de börjat gå samma väg som arbetare och bönder och vant sig vid tanken på samarbete med den socialdemokratiska statsmakten. De hade förstärkt sina organisationer och var nu beredda att flytta fram sina positioner. Det gällde särskilt kretsarna kring Direktörsklubben, som målmedvetet fortsatte att driva frågan om industrins omorganisation och opinionspåverkan och kort efter krigsutbrottet företog en utomordentligt spektakulär politisk framstöt. Episoden är förknippad med bildandet av samlingsregeringen, som för att tala med Lewin var ”det främsta uttrycket för samförståndet om krigshushållningens utformning”.

⁵ SAF, Industriförbundet, Exportföreningen, Bankföreningen, Redareföreningen och Stockholms handelskammare.

2

Samlingsregeringen bildades vid vinterkrigets utbrott i december 1939, och det är därför naturligt, att man tidigare bara behandlat den utrikespolitiska bakgrunden. Men regeringsfrågan hade varit aktuell hela hösten. Det framgår, att den också haft inrikespolitiska aspekter, och här intresserar särskilt högerns hållning. Så sent som i slutet av september hade oppositionsledarna bestämt avvisat ett av bondeförbundet inspirerat erbjudande att gå med i regeringen; de ville avvakta den storpolitiska utvecklingen, krävde en förutsättningslös regeringsombildning och underströk värdet av fortsatt fri parlamentarisk kritik och debatt. I ett tal i Göteborg den 9 oktober uttalade sig Bagge dessutom för att en eventuell samlingsregering skulle få karaktären av "en verklig riksregering" med inslag av representanter för organisationslivet. När högern in i det sista tvekade att gå med i samlingsregeringen, var det inte Finland och utrikespolitiken som utgjorde den egentliga stötestenen; Sandler hade redan fallit på att han var non grata i Tyskland, Ålandsplanen var tills vidare inte aktuell och i frivilligfrågan gav statsministern vika. Det krav partiet under överläggningarna drev längst och hårdast gällde istället representation åt näringslivet. Högerledaren lanserade Gustaf Söderlund och August Lindberg från LO som opolitiska fackmän, och när de inte ville kandidera föreslog han även andra namn och "framförallt Hérnod" som konsult eller handelsminister. Jacob Wallenberg var dessutom på tal som utrikesminister, och av socialdemokraterna i den avgående regeringen ville högern isynnerhet få bort Gustav Möller, som vid denna tidpunkt var handelsminister, ett ofta förbi-sett faktum.

Episoden är välbekant, men eftersom forskningen inte fördjupat sig i den, har man hittills vetat mycket lite om utspelets verkliga bakgrund och syfte. Wahlbäck är närmast intresserad av Finlandsfrågan och den utrikespolitiska beslutsprocessen, och memoarskrivarna och jämförliga författare har egentligen bara fortsatt samtidens partipolitiska debatt. Att socialdemokraterna ställde sig undrande och kritiska framgår hos Wigforss, och dåvarande folkpartiledaren Andersson i Rasjön som själv stödde Söderlund har under intryck av senare motsättningar kring finlandspolitiken menat, att högern delvis haft aktivistiska motiv för kravet på utomparlamentariska namn. Det bestrids av Ivar Anderson, som framhåller sitt partis ideella och sakliga inställning, men både han och Rasjön är tendentiösa och förbigår Göteborgstalet och andra inslag i regeringsbildningens långa förhistoria. Ingen har fixerat kris- och intressepolitikens roll i sammanhanget.¹

¹ K. Wahlbäck, *Finlandsfrågan i svensk politik 1937—1940* (1964), s. 220 ff. E. Wigforss, *Minnen*, III (1954), s. 141 ff. G. Andersson, *Från bondetåget till samlingsregeringen* (1955), s. 207 ff. I. Anderson, *Från det nära förflutna* (1969), s. 23 ff. Se även G. Möller, *Hågkomster* (memoarfragment), *Arbetarrörelsens årbok* 1971, s. 176 f. T. Erlander, 1901—1939 (1972), s. 277 ff. G. Hägglöf, *Möte med Europa* (1971), s. 222.

Innan Bagge i talet berörde regeringsfrågan, hade han sammanfattat och instämt i den kritik, som sedan krigsutbrottet riktats mot försörjningspolitiken.² Beredskapsåtgärderna påstods ha präglats av improvisationer och en brist på förutseende och rationell organisation, som fått allvarliga ekonomiska och sociala konsekvenser och gjort det naturligt att ifrågasätta de styrandes handlingskraft och omdöme. Bagge erinrade om kritiken mot handelsminister Möller för hans handläggning av bränslefrågorna och framhöll, att det var viktigare än någonsin att få rätt man på rätt plats. Bland annat fann han de nya krisnämnderna illa samordnade och rekryterade och hoppades, att regeringen vid deras omorganisation och inordnande under det föreslagna folkhushållningsdepartementet skulle försöka ”få med de dugliga och framstående män inom det praktiska livet, vilkas intresse för det allmänna vi säkert kan räkna på”.

Först därefter hette det:

”Vad som krävs är enligt min mening en verklig *riksregering*. Jag skulle kunna tänka mig den i form av en regering, där det politiska inslaget är starkt och de stora politiska partierna är företrädade, men som även upptar dugande krafter från andra områden. Särskilt borde man i så fall tillse, att de organisationer och institutioner utanför det politiska livet, som är av så stor betydelse i vårt nutida svenska samhälle, blev företrädade. Detta kunde ju mycket väl ske utan att man härigenom gav den ena eller den andra politiska meningsriktningen något företräde. Jag avser sålunda icke någon s.k. fackmannaregering, ty erfarenheten har gett vid handen, att också politiken i våra dagar är ett fack, som kräver lång erfarenhet och utbildning, och att s.k. fackmannaregeringar därför ofta visat sig sakna möjligheter att klara de politiska uppgifterna, till vilka hör att åstadkomma verklig sammanhållning mellan olika riktningar och grupper i samhället.”

För att fullt förstå sambandet mellan kris- och regeringsfrågorna är det emellertid nödvändigt att bredda källmaterialet och närmare studera den i talet berörda politiska utvecklingen. Även den utomparlamentariska debatten i press och industrikretsar måste beaktas. Wahlbäck har utnyttjat partiprotokollen och en del politiska dagböcker, men dessa är vanligen helt inriktade på det parlamentariska skeendet. Det gäller inte minst Baggés egen dagbok, som har stora tidsmässiga luckor och ger mycket få antydningar om att högerledaren agerat i fortlöpande kontakt med näringslivet.

Partiledarna hade redan i slutet av augusti avvisat tanken på en omedelbar samlingsregering, men på initiativ av högerledaren kom de istället överens om att intensifiera samarbetet i andra former. Departementscheferna började förhandsinformera oppositionsledarna om viktigare planer och förslag, och från mitten av september förekom fasta partiledarkonferenser en gång i veckan. Men statsministern hade också lovat Bagge ”att hålla kontakt med näringslivets män och

² G. Bagge, Tal 1939—1941 (1941), s. 91 ff (”Sverige inför världskrisen”).

organ vid det ekonomiska förberedelsearbetet". Högerledaren stod genom Ivar Anderson i ständig förbindelse med de centrala näringsorganisationerna, och dessa hade för att säkra sitt inflytande i de nya krisorganen redan den 30 augusti tillsatt ett s.k. central- eller välfärdsutskott, som bestod av de ledande krafterna i Exportföreningen, Industriförbundet, Stockholms handelskammare och SAF och fick i uppgift att meddela statsministern, att det "var berett att i förekommande fall — — — ställa till regeringens förfogande på olika områden av näringslivet sakkunniga personer, med vilka regeringen eller vederbörande myndighet kunde samråda". Och vidare borde det "för statsministern framhålla önskvärdheten av att redan befintliga organisationer inom näringslivet i största möjliga utsträckning tas i anspråk för handhavandet av blivande kristidsregleringar inom näringslivet — — —".³

Mot bakgrund av trettitalsutvecklingen var storindustrin rädd för en ny och farligare "krigssocialism"; regeringen kunde frestas att göra krisapparaten större än nödvändigt, permanenta den och skjuta det enskilda initiativet åt sidan för en långtgående statlig planhushållning. Näringsorganisationernas hållning och villkor för samverkan var desamma som inför de avbrutna näringspolitiska förhandlingarna. Man uppträdde enhetligt, krävde att själv få utse sina representanter och motsatte sig allt intrång i den egna intressesfären. Men samtidigt hade rollerna kastats om. Nu var det industrin som inledde närmandet och med hjälp av högerledningen vädjade om samarbete med regeringen genom att sätta in flertalet av sina gamla näringspolitiska förhandlare i centralutskottet. Sekreterare åt utskottet blev Ivar Anderson och till medlemmar utsågs Bertil Almgren och Axel Bergengren, båda f.d. ordförande i Industriförbundet, Uno Forsberg, Fredrik Göransson, Vilhelm Lundvik, Torsten Hèrnod, C. J. Malmros, Klippan, Harald Nordenson, Gustaf Söderlund och Martin Waldenström.

Men partiledarna hade gjort upp om samarbetet utan hänsyn till bredare opinioner i press och partier. Urtima riksdag var inkallad, och i veckan före remissdebatten som ägde rum den 12 september började stora delar av oppositionspressen angripa regeringens krisåtgärder och speciellt bensinrestriktionerna, som drabbat även nyttotrafiken och snabbt blivit mycket impopulära. Möller som var handelsminister och närmast ansvarig för den ekonomiska beredskapen påstods bland annat ha försummat möjligheterna till större statlig import och lagerhållning, och en rad tidningar krävde mer eller mindre öppet, att han skulle avgå eller omplaceras. Ett par högertidningar och folkpartiorgan som Eskilstuna-Kuriren och Stockholms-Tidningen lät förstå, att det var önskvärt med en samlingsregering eller fackmannaförstärkning av den sittande ministären, och Kreugerorganen som var starkt protyska och antiparlamentariska gick senare ännu längre

³ Prot. gemensamma sammanträden styr. 29/8 och presidierna 30/8 som bil. Industrif. styr.prot. 29/8 -39.

och krävde "en personligheternas regering", där Per Albin Hansson och de andra partipolitikerna ersatts med "starka män" av typen Torsten Nothin.

De tongivande oppositionsorganen var försiktigare, och ingenting tyder på att näringslivet underblåst kampanjen, men den skapade ändå oro i regeringslägret, där det både bland socialdemokrater och bondeförbundare fanns många som var kritiska mot ett samarbete, som lät oppositionen påverka krispolitiken utan att ta motsvarande parlamentariska ansvar. Zeth Höglund tog upp frågan i Social-Demokraten, och som framgår av Erlanders memoarer var man kritisk också inom den socialdemokratiska riksdagsgruppen, men det var framför allt bondeförbundet som kände sig hotat. Här fanns sedan bakslaget i kommunalvalet 1938 en falang som ville bryta koalitionen med socialdemokraterna, och nu var man också rädd för att komma i samma krispolitiska sits som högern under första världskriget, bonderörelsens genombrottsår. Bondepresen erinrade gärna om denna tid, då den med stark oro registrerade de första klagomålen, som särskilt gällde inkallelserna och sättet att tillämpa bensinrestriktioner och lagringsbestämmelser på jordbrukarnas fordon och oljeförråd.

Mot denna bakgrund höll partiledarnas samarbete på att äventyras redan i starten. Bramstorp desavouerades av sina egna. Vid remissdebatten den 12 september förklarade bondeförbundets gruppleddare i andra kammaren Svensson i Grönvik, att tiden var mogen för en samlingsregering som lät alla dela ansvaret, och samtidigt startade partisekreteraren en kampanj som snabbt befäste kravet i bonderörelsens press och medlemsopinion.

Händelsen är välbekant. Den fick alla parter att överväga sina positioner, och det var också när högerledningen nästa dag lade upp taktiken för eventuellt kommande förhandlingar, som den först formulerade det regeringsalternativ, som Bagge senare framlade i Göteborgstalet. Den 13 september heter det i Bagges dagbok: "Överläggning med Domö, Ivar Anderson, Andréén, Wistrand och Öman angående situationen beträffande ryktena om rekonstruktion av regeringen på grund av bondeförbundarnas önskan att komma ut ur den nuvarande koalitionsregeringen, något som framgått av Svenssons i Grönvik yttrande i remissdebatten. Det ansågs allmänt sannolikt att bondeförbundet skulle söka komma ifrån den nuvarande regeringen på ett eller annat sätt och istället få en samlingsregering. Vi kom överens om att om man nödgades komma i förhandlingar om detta vore det viktigaste att yrka på att den gamla regeringen avginge och att en ny regering tillsattes i vilken skulle ingå utom representanter för de större partierna även fackmän helst representerande de stora organisationerna eventuellt Söderlund och Lindberg eller några andra. Dessutom borde man sätta som villkor överenskomelse om program varom man kunde enas. Alla var ense om svårigheterna för högern att få tillräckligt inflytande i en dylik regering och om det önskvärda i att uppskjuta den så länge som möjligt."⁴

⁴ Bagges dagbok 13/9 -39, RA.

Anteckningen är belysande. I Göteborgstalet uttalade sig högerledaren för en regering präglad av korporativ klassamverkan och politisk bildning och erfarenhet, särintressena borde underordnas den statliga helheten, riket. Men bakom den konservativa ideologin siktade han till intresserepresentation för industrin. De lanserade namnen gav associationer till Saltsjöbadsavtal och Saltsjöbadsanda, men arbetsmarknadsproblemen kom hur viktiga de än var i andra hand. August Lindberg skulle närmast bana väg för Söderlund, som genom sin ställning i centralutskottet var en av näringslivets främsta talesmän i de brännande krispolitiska frågorna. Industrin ville här samarbeta med socialdemokraterna, och med Söderlund i förhandlarrollen kände sig högern säker. Han var representativ för de ansvariga näringsorganisationerna, motsatte sig dem som ville låta dessa ingripa i partipolitiken och åtnjöt respekt även bland socialdemokraterna.

Men det var högst osäkert om han ville kandidera. Som organisationsman hade han tidigare avvisat alla politiska uppdrag, och ställde han sig till förfogande berodde det helt på statsministern och Lindberg, om han skulle gå in som opolitisk fackman eller kosta högern en av dess poster. Högerledningen bedömde utvecklingen med klarsynt pessimism. Den fortsatte sin försiktiga politik, fullföljde samarbetet med regeringen och höll tills vidare alternativplanen hemlig. Denna vittnar vältaligt om olusten inför utsikten till en rent parlamentarisk samlingsregering; partiet kunde i det fallet bara räkna med ett par statsrådsposter, och för en så begränsad vinst ville det inte uppge sin rörelsefrihet.

Men högerns taktik var redan starkt ifrågasatt. Bondeförbundets utspel gav de mer militanta krafterna inom näringslivet en chans att agera. Den 14 september sammanträdde Direktörsklubben, varvid direktör Forsberg i SKF berörde den aktuella situationen och undrade, om "det inte vore önskligt ur näringslivets synpunkt, att de borgerliga grupperna bleve företrädna i regeringen för att därigenom möjlighet skulle finnas att så tillrättalägga statsingripandena, att de snarast möjligt kunde avvecklas efter det krisförhållandena upphört". Föreningen beslöt också uppdra åt sekreteraren att göra sonderingar i saken, men sedan Österberg vid samtal med Ivar Anderson och Rasjön konstaterat, att oppositionsledarna inte tänkte ta några initiativ, återkom han en vecka senare till föreningen med en plan, som förutsatte att bondeförbundarna lämnade regeringen och ersattes med fackmän från näringslivet. Med konstaterandet att oppositionen förhöll sig passiv och att "alltför starka statsingripanden" bara kunde undvikas genom att man skaffade sig direkt inflytande i regeringen, rådde Österberg näringslivet att självt ta initiativet och begagna krisläget för att få in sina egna representanter. Genom Näringslivets råd borde man rikta en öppen hemställan till regeringen med krav om medverkan och samtidigt komma med förslag på lämpliga namn och poster; utan att poängtera det krispolitiska syftet nämnde sekreteraren särskilt handels- och kommunikationsministerposterna och det planeerade folkhushållningsdepartementet. Med andra ord: trettitalets röd-gröna front

och krissamverkan skulle i ett enda slag upplösas och följas av en regelrätt koalition mellan socialdemokraterna och storindustrin.

Planen kunde synas djärv men Österberg var optimist. Han räknade med pressen, för högern och folkpartiet var det en fördel att inte engageras "som sådana", och gentemot socialdemokraterna kunde man åberopa deras egna samlingsinbudsletter tidigare under året. Österberg framlade planen den 26 september, och fyra dagar senare diskuterades den med ett stort antal ledamöter i centralutskottet och Näringslivets råd vid en middag som Edström gav på Operakällaren; det var samma dag som oppositionen sade nej till det första anbudet om deltagande i en parlamentarisk samlingsregering och man med spänning väntade på bondeförbundets reaktion. Mötesdeltagarna, bland vilka man särskilt saknar Gustaf Söderlund, Vilhelm Lundvik och en del av de partipolitiskt verksamma företagarna,⁵ ställde sig också klart positiva men var måna om att agera i samförstånd med oppositionen och avstod på förhand från öppna och självständiga aktioner; om höger- och folkpartiledarna ville ta upp frågan med statsministern skulle den föras vidare, om inte fick den falla.

I valet av ministerposter föredrog man nu utrikesdepartementet framför folkhushållningsdepartementet, vilket inte bara berodde på den vid tidpunkten snabbt tilltagande oron för utvecklingen i Balticum och Finland. Utrikesdepartementet handlade också de viktiga handelsförhandlingarna med England och Tyskland, och folkhushållningsdepartementet hade mist mycket av sitt intresse, sedan regeringen några dagar tidigare designerat den på företagarhåll väl ansedde Herman Eriksson till innehavare av posten. På grund av det skärpta utrikesläget ville man heller inte utesluta möjligheten av en parlamentarisk samlingsregering, men även i en sådan borde "handelsministrernas och kommunikationsministrernas tabuletter intas av praktiska livets män, som förstår näringslivets livsintressen".

De båda departementen var inte bara krispolitiskt värdefulla. Genom kommunikationsdepartementet kunde man bland annat påverka fraktpolitiken och genomförandet av beslutet om privatjärnvägarnas förstatligande, och handelsdepartementet hade av naturliga skäl ända sedan starten varit det främsta objektet för industrins strävan till intresserepresentation i de departement som handlade ekonomi och näringsfrågor; i Lindmans andra ministär hade Vilhelm Lundvik beklätt posten. Dessutom var departementet aktuellt genom frågan om Norrbotens järnverk, som återigen ställde Möller i skottgluggen.

Hela frågan skulle emellertid föras vidare av en delegation bestående av Edström,

⁵ Utom flertalet av Direktörsklubbens medlemmar närvar Bertil Almgren, Axel Bergengren, Oscar Falkman, Boliden, Torsten HERNOD, Axel Ax:son Johnson, Erik Olson, Pripp och Lyckholm, S. E. Rodling, Stockholms superfosfat, Helmer Stén, Svenska handelsbanken, Jacob Wallenberg, Martin Waldenström, Ernst Wehtje, Skånska cement, och Sten Westerberg, chef för Svenska jästfabriksaktiebolaget och ordförande i Teknologföreningen. Inbjudna som haft olika slag av förhinder och inte kunnat komma var dessutom Wilhelm Ekman, Korsnäs, Per Egon Gummeson, Höganäs, Fredrik Göransson, Ernst Herslow, Skandinaviska banken, C. J. Malmros, Klippan, och Sigurd Nauckhoff, Gyttorp.

Uno Forsberg, Torsten Hèrnod, direktör Helmer Stén i Svenska handelsbanken och ordföranden i Teknologföreningen Sten Westerberg. Dessa sammantråde den 4 oktober, då de också uppvaktade högerledningen — Bagge, Domö och Ivar Anderson — och som lämpliga kandidater till respektive utrikes-, handels- och kommunikationsministerposterna nämnde alternativen Björn Prytz, sedan 1938 minister i London, och Jacob Wallenberg, Hèrnod—Forsberg och Martin Waldenström och Assar Gabrielsson, den senare chef för Volvo.

Prytz och Jacob Wallenberg var handelspolitiskt erfarna, men bakom intresset för namnen fanns också oron för det tysk-ryska hotet. Efter Ribbentrops andra besök i Moskva stod det klart, att även Finland var i farozonen och lika lite som England kunde påräkna tysk hjälp. Utvecklingen aktualiserade frågan om svensk militär hjälp, och i oktober stödde högern Sänders plan för truppsändningar till Åland. Men inom näringslivet fanns det krafter som föredrog en försiktigare linje och hit hörde Edström. ”Och den saken”, skrev han den 7 oktober om planerna, ”kan varken Finland eller Sverige vara med på. Detta *kan* betyda krig.” Wallenberg, som tillsammans med brodern Marcus, englandsförhandlaren, redan hade en nyckelroll i svensk utrikes- och krigshandelspolitik, var till skillnad från Sandler väl anskrivnen hos både tyskar och engelsmän. Men namnets storkapitalistiska klang gjorde det samtidigt kontroversiellt bland socialdemokraterna, och ur den synpunkten var Prytz ett passande alternativ. Lika naturligt var valet av kandidater till övriga poster. Waldenström och Gabrielsson, som bägge var väl sedda på socialdemokratiskt håll, representerade företag med starka trafikpolitiska intressen, och Hèrnod och Forsberg var fullödiga företrädare för den exportindustri som låg bakom hela aktionen och ville göra handelsdepartementet till sitt eget.

Men högerledningen avvisade den föreslagna handlingsplanen, och detsamma gjorde vid en underhandskontakt folkpartiledaren, dock med den skillnaden, att han mycket väl kunde tänka sig, att näringslivet självt offentligt tog upp regeringsfrågan med statsministern; han trodde inte stort på utsikterna till framgång, men folkpartiet såg gärna, att regeringen förstärktes med fackmän, och skulle i görlig mån stödja ett initiativ.

Högerledningen hade i linje med ritningarna från den 13 september lyckats undgå verkliga regeringsförhandlingar och bevara status quo, och det var en framgång, som den inte i sista stund ville äventyra genom manövrer med svårberäknade följder. Direktörsklubbens misslyckande var uppenbart och befästes, när bondeförbundet den 6 oktober beslöt kvarstå i regeringen, men föreningens aktion blev därför inte resultatlös.

Den omedelbara effekten av framstöten kan avläsas i Göteborgstalet den 9 oktober. Påtryckarna inom press och företagavärld hade tvingat Bagge att bekänna färg. Han var i fortsättningen hårt bunden i regeringsfrågan och solidariserade sig med industrin även genom att förnya kravet på intresserepresentation för näringslivet i kommissioner och nämnder, en fråga som några dagar senare också togs upp av Wistrand. Edström och hans meddelegerade hade dessutom

mötets uppdrag att framgent bevaka regeringsfrågan och ta lämpliga initiativ.

Per Albin Hansson vände sig den 12 oktober i ett berömt tal på Konserthuset mot de korporatistiska tendenserna i Bagges tal, men han var samtidigt klart inställd på krispolitisk kompromiss och samverkan med näringslivet. Den 14 oktober utnämndes Herman Eriksson officiellt till folkhushållningsminister, samtidigt som Gunnar Hägglöf efterträdde honom som konsult med speciell uppgift att sköta krigshandelsfrågorna. Hägglöf hörde till Wallenbergs beundrare och röstade själv med högern, men det hade inte utgjort någon svårighet. Statsministern hade personligen övertalat honom att åta sig posten och sagt sig behöva ”någon som kände till svenskt näringsliv och som var hemma i utrikespolitik”.⁶ Dessutom blev den nya industrikommissionen helt dominerad av folk från näringslivet. Den tillsattes den 31 oktober med Gustaf Söderlund som ordförande, och då LO:s ”Fackföreningsrörelsen” kommenterade utnämningarna lät tidningen också förstå, att de delvis motiverats av önskan att dämpa den borgerliga oron för en socialistisk kris- och planhushållning.

I december råkade högerledningen ut för de svårigheter som den förutsett redan i september. Söderlund sade i enlighet med sina principer nej till den erbjudna kandidaturen, och därmed sprack planerna på en opolitisk representant för näringslivet. Statsministern ville inte godta något annat namn i sammanhanget, och man fick en samlingsregering, som bortsett från utrikesministern och en konsult var rent parlamentarisk efter partifördelningen 5 + 2 + 2 + 2. Sandler och fyra andra statsråd avgick och ersattes av Günther, opolitisk utrikesminister, Bagge och Domö från högern, som blev ecklesiastik- och handelsministrar, samt Rasjön och Bergquist från folkpartiet, som blev kommunikationsminister respektive konsult. Bondeförbundets Bramstorp och Westman, Herman Eriksson och den socialdemokratiska ”inre cirkeln” kvarstod. Möller återkom som socialminister.

Men statsministern hade trots allt visat, att han rätt förstått innebörden i högerkraven och ville hålla sig väl med näringslivet. Han omplacerade Möller, gav högern och folkpartiet handels- och kommunikationsministerposterna och förklarade i förslaget till regeringsprogram, att krispolitiken skulle fullföljas enligt accepterade principer i syfte att återhålla prisstegringar och förhindra en inflatorisk utveckling. Det var en erinran om det krispolitiska samförstånd som redan uppnåtts, och Bagge hade inga direkta invändningar i punkten men preciserade: ”Genom penningpolitiken bör man söka undvika inflation. För att icke kväva näringslivets naturliga anpassningsförmåga och framkalla ökade statsutgifter bör kristidsförvaltningen icke gå utöver vad som är nödvändigt.”

Självtt återkom näringslivet inte med några organiserade påtryckningar, men av Ivar Andersons memoarer framgår, att han stått i kontakt med sina vänner inom industrin, och att dessa försökt övertala honom att själv gå in i regeringen, om inte Söderlund och Jacob Wallenberg ville eller tilläts bli med. Han avslöjar inte

⁶ Hägglöf, a.a. s. 200 f och dens. Samtida vittne (1972) s. 69 ff; dock nämner han ingenting om industrins påtryckningar.

sina kontakter, men den 2 december, två dagar efter det att han i högerns förtroenderåd nämnt Wallenberg som tänkbar utrikesminister, hade han besökt Edström för att informera denne om läget, och då hade de bland annat varit överens om att Sverige av hänsyn till Tyskland tills vidare måste ligga ganska lågt i Finlandsfrågan. Nu som tidigare ville Direktörsklubben och andra näringskretsar utanför riksdagen både av krispolitiska och utrikespolitiska skäl ha en regering med någon form av direkt representation för industrin.⁷

Inom högern var debatten livlig.⁸ Klart parlamentariska i sin inställning var flertalet av partiets tjänstemän och jordbrukare; de godtog statsministerns fördelning av statsrådposter, ansåg det självklart, att högern gick in med sina ledande män och åberopade allmänna opinionen: ett nej skulle kunna tolkas som en flykt undan ansvaret och leda till splittring av land och parti. Inom partitoppen var man sedan Göteborgsprogrammet spruckit attraherad av Otto Järtes idé, att högern skulle ”stå utanför som en oförbrukad reserv tills en nationell samlingsregering på allvar kommer ifråga”. Men Järte var framförallt en nära vän och anhängare till Rickard Sandler. Han var talesman för en djärvare utrikespolitik och finlandsinsats i trots av det tysk-ryska hotet, och följaktligen vägrade han att alls diskutera personfrågorna och möjligheten till representation för näringslivet. På den punkten skilde han sig radikalt från Bagge och Ivar Anderson. Nothins namn slutligen nämndes inte alls; han var med eller mot sin vilja ett samlande namn för de notoriskt protyska och antiparlamentariska krafter, som ville ha bort både Per Albin Hansson och Sandler och avfärdade oppositionsledarna som partipolitiska nollor.

Samlingsregeringen var fast fotad på det krispolitiska samarbetet mellan stat och näringsliv, som senare utvecklades ytterligare och helt genomsyrade verksamheten i kommissioner, nämnder och utredningar. Men under krispolitiken rörde sig hela tiden frågan om det mer långsiktiga förhållandet mellan industrin och den av socialdemokraterna dominerade statsmakten. Här var Direktörsklubben hela tiden vaksam, och då freden närmade sig gick föreningen typiskt nog i spetsen för de krafter, som organiserade den väldiga propagandan mot socialdemokraternas efterkrigsprogram och nya drive för planhushållning. Men längre skall vi inte följa de två åsiktslinjerna inom näringslivet, bara avslutningsvis konstatera, att andra världskrigets historia inte får skildras och behandlas som en parentes i utvecklingen. Intressepolitiken, de ekonomiska och sociala spänningarna, finns med i bilden även i en nations ödesstunder.

⁷ Det kris- och intressepolitiska perspektivet får självfallet inte renodlas. Även om det är svårt att bevisa, har säkert också frivilligfrågan spelat en roll för Hérnods och Söderlunds kandidaturer. Hérnod framträdde tidigt som industrins främste talesman i frågan, och det var bl.a. efter ett samtal med denne (9/12) som statsministern ställde sig mer positiv. Det bör dock betonas, att industrin trots sitt starka engagemang av handels- och utrikespolitiska skäl agerade försiktigt och under stark sekretess. Se härom *E. Carlquist, Solidaritet på prov* (1971) s. 35 ff, 55 ff, 257 ff.

⁸ Högerns riksdagsgrupps och förtroenderåds prot. 6/12—10/12 -39, RA.